

Problémy metodológie a teórie poznania

ZÁKLADNÉ ZVLÁŠTNOSTI SOCIÁLNEHO POZNANIA

RUDOLF ŠÍMA, Katedra marxisticko-leninskej filozofie, FFUK, Bratislava

Šíma, R.: Basic specialities of the Social Cognition. *Filozofia* 37, 1982, No. 1, p. 10—28

The author elucidates specialities of the social cognition, especially in comparison with natural sciences. In contrast to the model of modern scientific knowledge which supposed a „pure“ object and a „pure“ subject and applied only objectivist, humanely non-committed approach to the object, the author of the paper makes Marx's conception his starting point, according to which social life is essentially practical and it is therefore practice that plays the key role in the cognition of society, which conceives the social object not only as a sensuous non-human object but also as sensuous activity, practice, i. e. the subjective. The relation between the subject and object of social cognition is a relation of man to man and the social piece of knowledge is information of man about man. Thus a new cognitive situation arises and the author analyzes its specialities.

Sociálne poznanie¹ — tak ako aj sama spoločnosť a človek — prešlo zložitým historickým vývojom. Menilo a skvalitňovalo sa v závislosti od rozvoja subjektu poznania a najmä od rozvoja a vlastného vyzrievania spoločnosti.

V pôvodných mytologických formách poznávania sveta sa poznávanie a poznanie spoločnosti ešte kvalitatívne neodlišovalo od poznávania a poznania prírody, pretože sa ani spoločnosť podstatne neodlišovala od prírody. Príroda a spoločnosť sa chápali ako modifikované podoby jedného jednotného kozmu, ktorý má idealisticko-mystickú podstatu.

Aj prvotné filozofické predstavy, ktoré vznikli ako výraz snahy racionálne pochopiť a poznať skutočnosť, nevideli ani nepostihli kvalitatívny rozdiel medzi prírodou a spoločnosťou. Obe formujúce sa základné línie vo filozofii (materializmus a idealizmus) usilovali najmä o pochopenie jednoty a harmónie svetového celku. Poznávanie celku sa pokladalo za hlavný kľúč k poznaniu jeho jednotlivých častí, vrátane človeka a spoločnosti. Antropomorfizácia prírody sa prelínala s naturalizáciou človeka a spoločnosti.

Podobný charakter mali aj prvotné formy vedeckého poznania, ktoré sa rozvíjali v rámci filozofie.

V stredoveku vládla dualistická idea rozdelenia sveta na pozemský

¹ Pod sociálnym poznaním rozumieme zložitý a vnútorne štruktúrovaný interdisciplinárny systém poznávania a poznania spoločenskej skutočnosti ako celku a jej jednotlivých stránok, javov a procesov osobitne.

a božský svet so známou podriadenosťou prvého druhému. Podobne aj štát bol rozdelený na „boží štát“ a pozemský štát. Aj sociálne poznanie sa stalo slúžkou teológie. Vedecké úsilie bolo zatažené a dusené nadvládou scholastickej pseudoučenosti a prenasledované zo strany inkvizície.

S nástupom buržoáznej triedy a jej praxe spoločnosť značne vyzrela a dejiny na základe kapitalistického svetového trhu získavali čoraz viac charakteru celosvetosti, aj keď ich jednota bola historicky obmedzená a trieštená sociálnymi antagonizmami kapitalizmu. V súvislosti so svetovým rozmerom dejín sa objavuje aj idea *vnútornej jednoty rozmanitých dejín* jednotlivých národov, krajín, skupín atď. (Vico, Herder, Hegel a i.). Súčasne však, najmä od známeho vystúpenia G. Vica sa už dejiny a spoločnosť interpretujú ako to, čo robia ľudia, na rozdiel od prírody, ktorú ľudia nerobia. Aj občiansky stav sa odlišuje od prírodného stavu. V súvislosti s kvalitatívnym odlišením spoločnosti od prírody sa vyzdvihujú a aj realizujú požiadavky na vybudovanie sociálneho poznania, spoločenskej teórie i spoločenských vied. Svedčí o tom mohutný rozmach filozofie i rozvoj takých z filozofie vyčlenených disciplín, ako sú: história, ekonómia, politická teória, pedagogika a dokonca i comtovská sociológia. Pri poznávaní spoločnosti sa angažujú aj rozličné formy umeleckej kultúry. Vytvárajú sa koncepcie spoločenských zmlúv, operuje sa pojmami spoločenské prostredie a občiansky stav. Vyzdvihujú sa idey slobody a humanizmu; pracuje sa s pojmom historizmu i ideou spoločenského pokroku, ktorú v boji proti feudalizmu vypracovali Condorcet, Herder a Hegel, a ktorú neskôr Comte na škodu veci nahrádza ideou „sociálneho súladu“ a „pevného poriadku“. Pracuje sa dokonca i s pojmom triedy a triedny boj.

Sociálne poznanie však teoreticky i metodologicky zaostávalo za prírodovednými teóriami a ich metodológiou. Príčinou tohto nebola nižšia intelektuálna aktivita a vedecké nadšenie bádateľov v oblasti sociálneho poznávania, ale to, že neexistoval ešte adekvátny sociálny subjekt vedeckého poznania a že aj sám predmet (objekt) sociálneho poznania nebol ešte rozvinutý a vyzretý tak, aby bolo možné vedecky odhaliť jeho podstatu, preniknúť do zákonitostí vývoja spoločnosti a pochopiť zmysel dejín. Ak totiž prax a skúsenosť nás nevytvoria dostatočný empirický základ pre teoretické zovšeobecňovanie, ak daná spoločnosť nie je dostatočne rozvinutá a neobjavil sa ani adekvátny sociálny subjekt sociálneho poznania, sociálni bádatelia môžu iba vymýšľať a produkovať utópie, ale nie vytvárať vedecké pravdy. Čo nie je aspoň v zárodočnej podobe v objektívnej skutočnosti, ťažko môže byť v myslení a vedomí vo vedeckej forme. To však neznamená, že teória nemôže objektívnu skutočnosť a prítomnosť predbiehať, že v teórii nemôže byť anticipovaná budúcnosť. Vedecká anticipácia, ktorá patrí k základným funkciám vedy, má však svoje nevyhnutné predpoklady a hranice. Vedecky anticipovať sa môže len to, čoho podmienky a zárodočné prvky

už existujú v prítomnosti. Výstižne o Marxovej vedeckej spoločenskej teórii Lenin napísal: „U Marxa niet ani štipky utopizmu v tom zmysle, že by sníval, fantazíroval „novú spoločnosť“. Nie on skúma spoločnosť ako prírodno-historický proces, aby odhalil proces vzniku novej spoločnosti zo starej a prechodné formy tohto procesu. Zohľadňuje faktickú skúsenosť masového proletárskeho hnutia a robí z neho praktické poučenie.“ [2, zv. 3, s. 296] Vedecky anticipovaná budúcnosť sa prostredníctvom praxe zapája do dejinnotvornej činnosti a realizácie seba samej.

Sociálne poznanie operujúce v podstate na platforme *prírodovedného modelu* vedeckého poznania (napr. Comteov model sociológie ako „sociálnej fyziky“) dosiahlo v porovnaní so špekulatívnymi idealisticko-mystickými postupmi viaceré pozoruhodné úspechy. Vcelku však nedokázalo pochopiť spoločenskú skutočnosť a jej hlbinné hybné sily, ani anticipovať jej perspektívu. Ostalo v zajatí dichotómie medzi prírodou a spoločnosťou, subjektom a objektom, ideálnym a materiálnym.

Na obmedzenosť sociálneho poznania negatívne vplývala najmä obmedzenosť sociálno-triednej pozície buržoázie i to, že sociálne poznávanie, založené na naivnej „vedeckej“ viere, sa interpretovalo osvietencky, t. j. čiste teoreticky, a nie ako zložka spoločenskej praktickej aktivity. Nechápalo sa to, čo neskôr objavil Marx, že „spoločenský život je v podstate praktický“, z čoho urobil tento záver: „Všetky mystériá, ktoré teóriu zvädzajú k mysticismu, sú racionálne riešené ľudskou praxou a chápaním tejto praxe.“ (8. téza o L. Feuerbachovi). Vďaka začleneniu praxe do procesu poznania — a najmä sociálneho poznania — vstupujú do zorného poľa poznania prakticky činní ľudia s ich konkrétno-historickými potrebami, záujmami, hodnotami, sociálno-triednymi pozíciami, svetonázorovými stanoviskami, politicko-ideologickými postojmi atď. Aj teoretická racionalita je determinovaná praktickou racionalitou. Tým však prestal byť proces poznania iba teoreticko-akademickým, logicko-metodologickým procesom a iba záležitosťou teoretikov. Vďaka kategórii praxe (najmä práce) a hľadisku praxe objasnil Marx dialektiku sociálnej teórie a spoločenskej praxe, urobil kvalitatívny obrat nielen v sociálnom poznaní, ale v poznaní vôbec a sformoval novú teóriu poznania.

Marxov kvalitatívny obrat v sociálnom poznaní nebol len produktom jeho mysliteľskej geniality. Objektívne bol podmienený stupňom rozvoja štruktúry a protirečení buržoáznej spoločnosti. To už umožňovalo na spoločnosti a dejinách vedecky pochopiť to, čo bolo pred tým možné tušiť iba v najodvážnejších hypotézach a utópiách.

Druhou objektívnou podmienkou tohto obratu bolo to, že prvýkrát v dejinách ľudstva sa objavil a na patričnú úroveň už vyzrel spoločenský subjekt — novodobý proletariát, ktorého objektívne bytie, prax, záujmy a historické humanizačno-emancipačné poslanie sú natrvalo, teda aj perspektívne v zásadnom súlade s objektívnou zákonitosťou spoločenského vývoja i s jeho vedeckým poznaním. Proletariát je sociálno-

triednym subjektom, ktorý je existenčne zainteresovaný na rozvoji a praktickom uplatňovaní princípov vedy a humanizmu. Jeho objavom na spoločenskom javisku začína nová dejinná epocha v spoločenskom vývoji, ktorá si vyžaduje aj novú koncepciu sociálneho poznania. Postavenie sa na pozície bytia a praxe proletariátu nielenže oslobodzuje sociálnych bádateľov od predošlých sociálno-ideologických obmedzení, ale priamo ich núti k dôslednej vedeckosti a humánnosti.

XXX

Na dnešnom stupni rozvoja predstavuje spoločnosť ako celok a socialistická spoločnosť osobitne vysoko rozvinutý, zložitý a mnohostranný, zákonite podmienený prírodno-historický proces, ktorý má charakter samoregulujúceho systému s bohatou vnútornou štruktúrou a dialektickou interakciou. Dejiny sa prejavujú nielen ako špecifické dejiny jednotlivých národov, krajín, sociálnych tried, skupín, jednotlivcov a pod., ale aj ako jednotné dejiny striedania spoločensko-ekonomických formácií. Dejiny, najmä v socialistickej spoločnosti, sa tvoria nielen pod vplyvom objektívnych zákonitostí a živeľnej činnosti ľudí, ale čoraz viac aj pod vplyvom uvedomelej ľudskej aktivity. Vyznačujú sa nielen momentom jedinečnosti a zvláštnosti, ale aj všeobecnosti. Preto ich treba skúmať na báze dialektiky všeobecného, zvláštneho a jedinečného.

Preniknúť do podstaty súčasnej spoločnosti a pochopiť zmysel dejín je náročná úloha zložitého systému sociálneho poznania. Naň sa ešte viac ako na poznanie vôbec vzťahuje Leninova myšlienka o tom, že poznanie človeka nie je priama línia, ale krivka, ktorú obrazne povedané možno prirovnať k špirále s otvorenými kruhmi. „Akýkoľvek úryvok, zlomok, kúsok tejto krivky — dodáva Lenin — môže byť prevrátený (jednostranne prevrátený) na samostatnú priamku, ktorá (ak pre stromy nevidí les) vedie do bahna popovštiny (kde ju upevňuje triedny záujem vládnúcej triedy). Priamočiarosť a jednostrannosť, strnulosť, subjektivizmus a subjektívna slepota, voila sú gnozeologické korene idealizmu.“ (1, s. 322)

Charakter a špecifické zvláštnosti spoločenského systému vtlačajú svoju pečatť aj charakteru sociálneho poznania, ktoré je zložitou ideovou reprodukciou, teoretickým sebauvedomením spoločenskej skutočnosti a jadrom duchovného života spoločnosti. Tak ako spoločnosť, aj jej sociálne, najmä vedecké poznanie predstavuje zložitý a mnohostranný dynamický proces s bohatou vnútornou štruktúrou, zákonitosťou a imanentnou dialektikou a logikou. K jeho hlavným obsahovo-štruktúrnym zložkám patria: filozofia (historický materializmus), teória marxizmu-leninizmu ako celok, systém spoločenských vied, ale aj umelecká kultúra, praktická a politická skúsenosť nás atď. V nemalej miere ho obohacujú aj prírodné, medicínske a technické vedy. Medzi zložkami sociálneho poznania niet nepreklenuteľných hraníc, ale existuje medzi nimi vzájomná súvislosť a podmienenosť i dialektická jednota, ktorá umožňuje

prechod jednej zložky do druhej i vzájomné zastupovanie sa. Každá z týchto zložiek má však aj vlastnú vnútornú štruktúru a zložitú sieť vzťahov a prepojení na ostatné zložky sociálneho poznania. Plní v ňom špecifickú a nezastupiteľnú úlohu. Tak ako celé sociálne poznanie i jeho štruktúrne zložky majú dynamický charakter. Niektoré sa oslabujú a zanikajú, iné sa posilňujú a vznikajú aj nové zložky. To závisí najmä od objektívnych potrieb sociálneho poznania. Preto je nutný komplexný, ale pritom diferencovaný konkrétno-historický prístup k sociálnemu poznaniu a jeho rozvoju. Platí to najmä o konštituovaní a rozvoji vedeckej zložky sociálneho poznania.

V procese sociálneho poznania sa uplatňujú princípy, metódy a zásady všeobecnej teórie poznania, modernej logiky a metodológie, ale musia sa zohľadňovať aj jeho špecifické zvláštnosti. Ich objasnenie je predovšetkým úlohou sociálnej analýzy. Pri nej vystupujú do popredia také otázky, ako je vzťah poznania a spoločenskej praxe, úloha sociálnej, najmä triednej pozície subjektu, úloha a funkcia potrieb, záujmov, cieľov, hodnôt, ideológie, triednosti a straníckosti ako princípov poznania atď.

Hlavné špecifické črty sociálneho poznania vyplývajú najmä zo špecifického charakteru jeho objektu a zo zvláštností vzťahu subjektu k tomuto objektu.

Model a ideál vedeckosti, ktorý vypracovala novoveká prírodoveda a ktorý sa až do vzniku marxizmu uplatňoval pri vedeckom poznávaní spoločnosti a dejín, predpokladal chápať aj spoločenskú skutočnosť ako „čistý“ objekt, ktorý jestvuje mimo a nezávisle od „čistého“ subjektu. Tak ako medzi prírodou a spoločnosťou, ani medzi objektívnosťou ich zákonov sa nevidel podstatný rozdiel. K objektu sa pristupovalo len ako k objektu. Vyžadovalo sa prísne vylúčenie subjektu (tak božského, ako aj ľudského) z objektu poznania, aby sa tento mohol vedecky skúmať. V takomto prístupe k objektu sa videla záruka verného, subjektívne neskresleného zobrazenia objektu. Známa je v tomto smere deistická aktivita Newtona i Descarta vylúčiť subjekt-boha z fyzikálneho sveta. Podobne ani postupy francúzskych materialistov 18. stor. pri skúmaní sveta a spoločnosti na základe lockovského senzualizmu nepočítali so subjektívnym ontologickým rozmerom objektu. Kľúč k poznaniu objektu sa videl v tom, aby sa „čistý“ subjekt čo najlepšie pripravil pre zmyslovú a rozumovú poznávaciu aktivitu za účelom objektívneho teoretického odrazu objektu. Vec sa stavala tak, že buď sa spoločenské poznanie podriadi platnému modelu vedeckosti, aby malo vedeckú hodnotu, alebo sa vzdá vedeckosti a bude mať charakter špekulácie typu „filozofie dejín“ alebo charakter voluntaristického subjektivismu. Bol to postup, ktorého základnú chybu odhalil a charakterizoval Marx v 1. téze o Feuerbachovi tak, „že sa predmet, skutočnosť, zmyslovosť poníma len vo forme objektu, čiže nazerania, no nie ako zmyslová ľudská činnosť, prax, nie subjektívne“. Predstavitelia tohto postupu nechápali ani neskôr Marxom

odhalenú myšlienku, že „spoločenský život je v podstate praktický“, z čoho vyplýva, že kľúč pre prienik do podstaty spoločnosti a zmyslu dejín nie je v teórii, ale v praxi. Bez praktickej činnosti niet človeka a spoločnosti, ani ľudských dejín. Pochopiť spoločnosť, človeka a dejiny znamená pochopiť predovšetkým praktickú činnosť a najmä prácu, výrobnú činnosť, spôsob výroby danej spoločnosti. V tejto súvislosti oprávnené zdôraznil Lenin: „Hľadisko života, praxe musí byť prvým a základným hľadiskom teórie poznania. A toto hľadisko nás nevyhnutne vedie k materializmu, lebo dopredu vylučuje nekonečné výmyslu profesorskej scholastiky.“ (5, s. 125) O hľadisku praxe bude ešte reč. Tu iba podotýkame, že správne pochopenie a oprávnené vyzdvihovanie praxe nesmie viesť k jej hypertrofii a ontologizácii, ako sa to stalo napr. aj u predstaviteľov juhoslovanskej filozofie praxe, ktorí sa dostali na pozície praktického ontologizmu. Nikdy nesmieme zabudnúť na túto Leninovu myšlienku: „Človek vo svojej praktickej činnosti má pred sebou objektívny svet, závisí od neho, ním určuje svoju činnosť.“ (1, s. 197) Okrem toho nesmieme zabúdať, že marxizmus neoperuje ľubovoľnou praxou, ale konkrétne historickou revolučnou praxou a v triednej spoločnosti najmä triednou praxou. Marxovo a Leninovo hľadisko praxe je hľadiskom revolučnej triednej humanizačno-emancipačnej praxe robotníckej triedy a síl komunizmu.

Ako jednostranná reakcia na jednostranné úsilie bádateľov zmocniť sa spoločenskej reality formou novovekého modelu vedy vznikla a rozvíjala sa koncepcia, podľa ktorej, na rozdiel od prírody, nemôže byť spoločnosť predmetom objektívneho vedeckého poznania a sociálne poznanie nemôže mať charakter vedy. (Schopenhauer, neokantovci a i.) V základe tejto koncepcie je kontrapozícia medzi „nomotetickou“ a „idiografickou“ metódou založenou na téze, že dejiny ako produkt ľudí majú charakter pluralizmu a individualizácie bez jednotiacej všeobecnej nevyhnutnosti, opakovateľnosti a zákonitosti.

XXX

Predmarxistické spoločenské poznanie, ktoré akceptovalo rozdvajenie skutočnosti na subjekt a objekt, nenašlo most medzi subjektom a objektom a bolo v zajatí neriešiteľnej dichotómie medzi subjektom a objektom. Pokusy o jej riešenie, či už na spôsob naturalistického historizmu alebo dialektického idealizmu, vyústili do rôznych foriem jednostranného subjektivismu alebo objektivismu. Tieto pozície neumožňovali pristupovať k objektu aj subjektívne a k subjektu aj objektívne. Namiesto skutočného, pravdivého obrazu o spoločnosti sa vytvorili jej rozličné deformácie. Nepochopilo sa ani objektívne spoločenské dianie, ani sociálne poznanie.

Až Marx pochopil a svojou filozofickou koncepciou so všetkou vedeckou náročnosťou a zodpovednosťou aj dokázal, že spoločenský život

je v podstate praktický a sociálne poznanie pochopil ako zložku spoločenskej praktickej aktivity.

Prax ako živá praktická forma dialektiky prírody, človeka a spoločnosti, ideálneho a materiálneho nie je v Marxovom chápaní ani voluntaristickým akcionizmom, nedeterminovanou tvorivosťou a pod., ani konaním vynúteným a jednoznačne determinovaným objektívnou nevyhnutnosťou na spôsob behavioristického modelu akcia-reakcia, ale konkrétne-historickou a v triednej spoločnosti triednou spoločenskou činnosťou podmienenou objektívnymi i subjektívnymi činiteľmi. Preto Marx nevychádzal z praxe vôbec, ale z konkrétnej triednej praxe proletariátu. Avšak filozofiu praxe nestaval proti filozofii bytia.

Kategória praxe a hľadisko praxe umožnilo Marxovi nielen odhaliť rôzne mystérie existujúceho spoločenského poznania, ale nájsť hlavný kľúč k riešeniu predtým neriešiteľnej dichotómie medzi subjektom a objektom, prírodou a spoločnosťou, ideálnym a materiálnym a odhaliť podstatu spoločnosti a zmysel dejín. Prax a hľadisko praxe majú túto schopnosť preto, že sama prax je formou dialektickej jednoty subjektu a objektu. V nej a prostredníctvom nej prichádza k ľudskému teoretickému osvojeniu objektu v podobe premeny materiálneho na ideálne v ľudskej hlave. Je to ideálno-subjektívna forma prejavu objektu, ktorá má v prípade vedeckého poznatku formu verného obrazu objektu, a to aj vtedy, keď táto subjektívna forma neobsahuje ani gram — ako hovoril Lenin — objektívnej materiálnosti. Aj falošný obraz objektu sa dá vysvetliť v rámci a na základe dialektickomaterialistickej teórie odrazu. Falošný obraz môže byť verným obrazom falošnej (odcudzenej) reality alebo produktom falošného (odcudzeného) subjektu poznania. Na druhej strane je prax objektivizáciou, spredmetnením subjektu, t. j. spredmetnením ideí prostredníctvom praktického činu na zložku objektívnej materiálnej skutočnosti. Tým sa objekt spoločenského poznania poľudštuje a získava ontologický ľudsko-subjektívny rozmer. Práve procesom spredmetnenia a objektivizácie poznania pretvára spoločenskú skutočnosť a človek sa stáva aktívnym a uvedomelým spolutvorcom a tvorcom dejín a nie je odkázaný čakať, až kým sa dejiny vytvoria (ako sa domnieval Bismarck). Prax vytvára predpoklady pre subjektívny prístup k objektu a pre objektívny prístup k subjektívnemu svetu človeka. Prax je nevyhnutnou podmienkou vedeckej objektívnosti. V tom je veľký poznávací význam praxe, vďaka ktorému možno o praxi hovoriť ako o určujúcom aktívnom poznávacom princípe, ktorý umožňuje eliminovať tak jednostranný objektivizmus, ako aj jednostranný subjektivizmus. Vďaka hľadisku praxe odhalil Marx kľúčovú funkciu činnostného princípu v poznávacom procese vôbec a najmä v procese spoločenského poznania. Celá teória poznania dostala vo svetle praxe a činnostného princípu nový charakter, a to najmä preto, že sama poznávacia aktivita sa identifikovala ako zložka či aspekt spoločensko-practickej aktivity a sama

teória poznania svoj kategoriálno-pojmový systém orientuje na kategóriu praxe ako na svoju os.

Z hľadiska tejto teórie poznania objekt sociálneho poznania nie je už len materiálnym objektom, zmyslovým predmetom, ale aj zmyslovou ľudskou činnosťou, praxou, teda (najmä vďaka priemyslu) aj „otvorenou knihou spredmetnených ľudských bytostných síl“. (7, s. 100) Tým sa objekt sociálneho poznania kvalitatívne odlišuje od objektu prírodovedného poznania. V tejto odlišnosti majú svoj zdroj všetky základné špecifiká sociálneho poznania, ktoré vytvárajú v procese sociálneho poznávania celkom novú gnozeologickú situáciu s novým vzťahom subjektu k objektu poznania.

Odhalenie a vedecké vysvetlenie subjektívnej stránky objektu sociálneho poznania je najväčší výsledok pokroku vo vtedajšom sociálnom myslení a poznaní. Má nesmierny teoreticko-metodologický význam aj pre súčasné sociálne poznanie.

Ontologický subjektívny rozmer objektu nemožno od objektu odlúčiť, odstrániť, ani ho ignorovať. Treba ho všestranne analyzovať, skúmať, správne interpretovať a počítat s ním pri poznávaní spoločnosti a dejín. V tomto zmysle už Marx v *Ekonomicko-filozofických rukopisoch* písal, že „tak v skutočnosti ako i v hlave je subjekt niečo dané“. Pochopiť túto „danosť“ si vynucuje aj subjektívny prístup k objektu spoločenského poznania, teda prístup k objektu aj ako k subjektu, ktorý existuje v spredmetnenej objektívnej podobe v jednote s objektívnou stránkou objektu. Tento „mŕtvy“ spredmetnený subjekt však ľudsky „ožíva“ na základe správneho ľudského prístupu k nemu, spája sa so živým poznávajúcim subjektom a dokáže ho v mnohom v dejinnom procese aj ľudsky zastúpiť a hrať v dejinách veľmi aktívnu úlohu. O to náročnejšie je však jeho hlboké poznanie, ktoré si vyžaduje rešpektovať novú gnozeologickú situáciu a vypracovať špecifické prístupy, metódy a prostriedky poznania. Jednota objektívnej stránky objektu spoločenského poznania s jeho ontologickou subjektívnou stránkou a jej prostredníctvom aj so živým v objekte spredmetneným i poznávajúcim subjektom proces poznania spoločenského objektu veľmi komplikuje. Nevystačíme tu len s vedou, ale treba používať aj iné formy spoločenského poznania, vrátane umeleckej kultúry.

Základnou zložkou sociálneho poznania je veda. Jej špecifickou úlohou je koncepčno-systémová teoretická, duchovno-ideová reprodukcia objektu najmä poznaním jeho objektívnych zákonov. Spoločnosť a jej objektívne zákony majú však subjektovo-objektový charakter a sú nielen niečím mimo subjektu, ale aj jeho produktom, ním samým v spredmetnenej objektívnej podobe. Subjekt preto v žiadnom prípade nemožno vylúčiť zo skúmaného objektu a poznávacieho procesu vôbec. Pretože objekt spoločenského poznania má aj subjektívno-ľudský rozmer, vzťah poznávajúceho subjektu k nemu nemôže byť nesubjektívny a ľudsky neangažovaný. Angažovaný ľudsko-subjektívny vzťah subjektu k objektu

spoločenského poznania je determinovaný charakterom objektu i subjektu. Určitú formu angažovaného vzťahu subjektu pozorujeme, pravda, aj v prírodovednom poznávaní. Pri spoločenskom poznávaní však ide o celkom inú formu angažovanosti. Objekt prírodných vied ani poznatky o ňom spravidla nevstupujú priamo do vzťahu so sociálno-ludskými potrebami, záujmami a cieľmi subjektu. Tento objekt napr. v podobe fyzikálnych telies, atómov alebo molekúl a pod. nereaguje na výroky bádateľov. Nedokáže sa subjektu za určité výroky pomstiť a za iné ho chváliť alebo aj odmeniť. Pri objektoch spoločenského poznania je to však celkom ináč a poznávajúci subjekt si to v takej alebo onakej miere uvedomuje a podľa toho sa správa v procese poznania. Práve to spôsobuje celkom inú gnozeologickú situáciu v spoločenskom poznaní, než je to napr. v oblasti prírodovedného poznávania. Toto je neoddeliteľnou zložkou procesu spoločenského poznania, ovplyvňuje významnou mierou jeho východiská, zameranie, charakter i výsledky. V spoločenskom poznaní nejde totiž subjektu len o to, aby sa objavil a sformoval pravdivý poznatok či teória bez pohľadu na možnú reakciu objektu poznania a na dôsledky, ktoré pre subjekt i objekt z neho vyplývajú, ale aj o to, k čomu získaný poznatok môže slúžiť, čomu prekážať, čomu a komu prospievať, čomu a komu škodiť atď. Každý sociálny poznatok je určitou nielen poznávacou, ale aj hodnotiacou výpoveďou človeka o človeku a sleduje sa ním nielen pravda, ale aj potreby, záujmy a ciele človeka, či už v podobe spredmetneného človeka v objekte, alebo človeka ako poznávacieho subjektu. Preto sa poznatok vzťahuje k človeku a človek k nemu. Napr. tvorca umeleckého či vedeckého diela alebo autor určitej politickej aktivity a produktu nie je ľahostajný k tomu, čo sa o jeho diele ako o objekte spoločenského skúmania hovorí a píše, akú úlohu vyprodukovaný poznatok bude mať v kontextoch konkrétne-historickej situácie, najmä politickej a ideologickej. Ani subjekt poznania nie je ľahostajný k tomu, čo o objekte sociálneho skúmania vypovie a napíše, najmä keď ide o objekt, ku ktorému má osobný vzťah, podobný, obrazne sa vyjadriac, vzťahu matky k dieťaťu alebo vzťah opovrhnutia, ako napr. obeť k násilníkovi a vrahovi jeho blízkych. Skutočne ťažko sa vytvára, prijíma, prebojováva a realizuje pravda, ak nezodpovedá, alebo dokonca ak protirečí potrebám, záujmom, želaniam a cieľom subjektu, alebo ich dokonca priamo ohrozuje. V tomto prípade sa subjekt o pravdu zaujíma len preto, aby ju mohol účinnejšie falšovať, vyvracať, zastierať a nedovolil ju realizovať. Výstižne v tejto súvislosti už klasici marxizmu-leninizmu hovorili, že „keby sa aj geometrické axiómy dotýkali záujmov ľudí, ľudia by ich ešte vyvracali“. (6, s. 25) Dejiny nám ukazujú, že tie prírodovedecké teórie, ktoré sa dotýkali záujmov ľudí, napr. vyvracali staré predsudky teológie, vyvolávali a dodnes vyvolávajú veľmi ostré zápasy. Metodológia sociálneho poznania je spojená nielen s procesom tvorby pravdy, ale aj so všetkým tým, o čom sme hovorili, pretože pravdivosť poznania spoločnosti bez toho, aby nie-

čo strácala z gnozeologických kritérií a hodnôt, má aj antropoloticko-praktický a ideologický aspekt. Ľudsko-subjektívna angažovanosť v sociálnom poznaní neznamená subjektivizmus, ani ohrozenie jeho objektívnosti. Záleží však od toho, o akú angažovanosť ide, akými potrebami a záujmami je determinovaná. V procese sociálneho poznania treba brať do úvahy odlišnosť vzťahov a foriem vnímania rozličných ľudí k sociálnemu objektu. Každý poznatok je poznatkom osobne angažovaného človeka s osobným vzťahom k sociálnemu objektu. Okrem toho si treba uvedomiť, že sociálne poznanie je organicky spojené so sebapoznávaním subjektu ako spoločensko-praktického, nielen gnozeologického subjektu. To proces sociálneho poznania robí ešte zložitejším.

XXX

Vzťah subjektu a objektu v spoločenskom poznaní sa komplikuje najmä tým, že ide o spoločenský subjekt. Poznávajúci subjekt aj v individuálnej podobe je spoločenskou bytosťou a je organicky spätý s kolektívnym i inštitucionálnym subjektom (akým je napr. v našej spoločnosti strana alebo štát a pod.). Individuálne potreby, záujmy a ciele subjektu sú vo svojej podstate špecifickým prejavom spoločenských potrieb, záujmov a cieľov, ktorých nositeľmi sú určité triedy, sociálne skupiny, inštitúcie, národy a pod. Tým sa sféra potrieb, záujmov a cieľov značne komplikuje. Táto sféra aj v socializme bude čoraz pestrejšia a zložitejšia. Okrem iného aj preto, že nebude obmedzená obmedzenosťou triednej polarizácie. Potreby, záujmy a ciele sa stávajú významnou zložkou spoločenského poznania, ktoré bezprostredne a silnejšie, než sa zdá, pozitívne alebo negatívne ovplyvňujú proces spoločenského poznania, jeho výsledky a najmä aktivitu poznávajúceho subjektu. Poznanie a forma uplatňovania (uvedomelosť alebo znalosť) týchto potrieb, záujmov a cieľov je významným a v značnej miere limitujúcim činiteľom pri úrovni a kvalite sociálneho poznania. Potreby, záujmy a ciele nie sú sociálnemu poznaniu ničím vonkajším a náhodným, ale jeho vnútornou atributívnou zložkou či stránkou. Tohto činiteľa pre jeho veľkú úlohu v procese sociálneho poznania treba zodpovedne analyzovať ako významný princíp poznávania objektov sociálneho poznania. A na to sme si u nás ešte adekvátne nezvykli. Analýza potrieb, záujmov, hodnôt a cieľov v celej jej rozmanitosti z aspektu ich vplyvu na proces poznania ešte stále zaostáva za analýzou ich iných stránok. Zapájanie potrieb a záujmov, hodnôt a cieľov do procesu poznania nie je psychologizáciou a odmaterializovaním procesu poznania. Táto obava by bola oprávnená len za predpokladu, keby sme nevideli ich objektívny aspekt a hypertrofovali subjektívny aspekt. Veď napr. z filozofického aspektu záujmy, to nie sú len záležitosti psychického usporiadania ľudí, ale aj objektívnej reality. Záujmy sú prejavom uvedomenia si objektívneho postavenia a objektívnych potrieb človeka, triedy, skupiny v da-

nom systéme spoločenských vzťahov. V tomto zmysle napr. Engels hovoril o objektívnych záujmoch robotníckej triedy.

Potreby, záujmy a ciele v rozhodujúcej miere určujú gnozeologickú pozíciu subjektu, ktorá priamo vplýva na aktivitu a celý proces poznávania sociálnych objektov i na interpretáciu získaných poznatkov. Podstatnou mierou ovplyvňuje vedecké, ale špecifickým spôsobom i nevedecké zložky spoločenského poznania. Gnozeologická pozícia nikdy nie je čisto individuálnou alebo čisto spoločenskou pozíciou, ale ich dialektickou jednotou, v ktorej však koniec-koncov primárnu úlohu zohráva sociálna pozícia. Túto však nesmieme zamieňať so sociálno-psychickým zameraním poznávajúceho subjektu. Prvá je objektívne spoločensky determinovaná a druhá má individuálno-psychologický charakter a je predovšetkým predmetom psychológie. Sociálna pozícia už pri prvom kontakte s poznávaným objektom podmieňuje zameranie subjektu na tie stránky spoločenského objektu, ku ktorým má ľudský vzťah a ktoré ho najviac zaujímajú. Skúma objekt tak a do takej miery a pod takým zorným uhlom, ktorý zodpovedá jeho vlastným potrebám, záujmom a cieľom a nenarušuje ani neohrozuje jeho ľudský vzťah k skúmanému objektu. Charakter, logika a dialektika sociálnej pozície spravidla v rozhodujúcej miere determinujú celkový charakter, logiku a dialektiku sociálneho poznania. Zmena sociálnej pozície vyvoláva zmeny v celom postoji a aktivite poznávajúceho subjektu a priamo ovplyvňuje poznanie a hodnotenie skúmaného objektu i interpretáciu východiskového kategoriálno-pojmového systému a pod. Pripomeňme v tejto súvislosti zámenu triednej pozície robotníckej triedy za maloburžoáznu sociálnu pozíciu, ktorá viacerých bývalých marxistov viedla k revizionistickej a reakčnej orientácii.

V triedne polarizovanej spoločnosti neexistuje jedna spoločenská teória, jedna forma spoločenského poznania, ktorá by vznikla na základe aplikovania všeobecnej teórie poznania a spoločných, čoraz dokonalejších pravidiel a zásad logiky, dialektiky všeobecného, zvláštneho a konkrétneho. To však neznamená, že nejestvuje v týchto protikladných koncepciách spoločnosti aj určitý spoločný aspekt. Nezlučiteľné sociálno-triedne pozície nemožno spojiť. Ani ich produkty v oblasti sociálneho poznania nemožno zjednotiť. Z tohto základného faktu musí vychádzať aj metodológia spoločenských vied. Nie náhodou sa proti marxisticko-leninskej spoločenskej teórii „komunistického manifestu“ stavia spoločenská teória „nekomunistického manifestu“. Zabúdanie na tieto praktické sociálno-triedne aspekty sociálneho poznania vedie k apolitickému akademizmu a k zbytočnej „gnozeologizácii“ tam, kde je potrebná sociálno-triedna, ideologická resp. svetonázorová alebo aj psychologická analýza a náprava.

V triedne polarizovanej spoločnosti majú hlavnú úlohu pri utváraní a charaktere sociálnej pozície triedne potreby, záujmy a ciele. S triednou pozíciou je spojený princíp triednosti a straníckosti, ktorý okrem

poznávacej funkcie plní aj funkciu praktickej politickej a ideologickej orientácie človeka. Poznanie, rozvíjanie a dôsledné tvorivé uplatňovanie princípu triednosti a straníckosti ako princípov objektívnej vedeckej analýzy spoločenského objektu a skvalitňovania spoločenského poznania je ničím nezastupiteľné. Treba, aby sa v tomto smere prejavovala väčšia teoretická a vedecká iniciatíva a aktivita. Jednoznačnejší a dôslednejší, ale i fundovanejší prechod od deklarovania princípu triednosti a straníckosti k tvorivému uplatňovaniu ako princípu objektívnej vedeckej analýzy je ešte neraz aj u nás viac úlohou ako skutočnosťou.

Triedna pozícia sa nestáva automaticky a priamo individuálnou pozíciou a ani v individuálnom poznávacom procese sa neprejavuje jednoducho. Preto napr. prijatá sociálna pozícia robotníckej triedy určitým poznávajúcim subjektom neprodukuje automaticky vedecko-humánnu ideológiu robotníckej triedy bez dodržiavania a tvorivého uplatňovania gnozeologickej kultúry s príslušnými logickými pravidlami. Uvedomele alebo živelne však sociálna pozícia ovplyvňuje poznávaciu aktivitu a proces sociálneho poznania vždy. Ak do individuálnej pozície vstupuje živelne, pôsobí v nej živelne, bez kontroly a jej uvedomelého používania objektom. Sám subjekt je neraz prekvapený, aké dôsledky prinesie. Vyspelý a uvedomelý subjekt poznania sa preto usiluje o to, aby jeho individuálnu gnozeologickú pozíciu uvedomele a pod jeho kontrolou ovplyvňovala pozícia triedy, ktorej potreby, záujmy a ciele i celé bytie a prax sú v súlade s objektívnymi tendenciami spoločenského vývoja a ktorá je existenčne zainteresovaná na princípe pravdy a humanizmu a ich dôslednej realizácii v praxi. Hľadanie takejto sociálnej sily je významnou vnútornou zložkou sociálneho poznania. Nie náhodou Marxov objav robotníckej triedy ako rozhodujúceho novodobého subjektu spoločenského vývoja označil Lenin za hlavný výsledok jeho teoretickej aktivity, ktorý v rozhodujúcej miere ovplyvnil celú jeho teoretickú i praktickú aktivitu a bol základom zásadného obratu aj v celej teórii poznania. „Hlavné v Marxovom učení je to, že objasnilo svetodejinnú úlohu proletariátu ako tvorcu socialistickej spoločnosti.“ (2, zv. 1, s. 206)

Väzby sociálneho poznania s potrebami, záujmami, cieľmi a praxou sociálnych, najmä triednych subjektov objasňuje ideológia, ktorá sa tiež stáva významnou zložkou a princípom sociálneho poznania a vo väčšej či menšej miere, priamo alebo nepriamo, pozitívne alebo negatívne, v závislosti od svojho charakteru a obsahu ho ovplyvňuje. Pozitívnu úlohu v súčasnom poznávaní spoločnosti rozdelenej na svet práce a kapitálu plní len marxisticko-leninská ideológia robotníckej triedy a síl komunizmu. Ide o to, aby sa táto ideológia napĺňala vedeckým obsahom a mala objektívny charakter a na druhej strane, aby si veda z pozícií progresívnej revolučnej ideológie robotníckej triedy uvedomovala a objasňovala reálne súvislosti so spoločenskou praxou a uvedomele ich regulovala. Jednoduchšie povedané, ide o to, aby sa triednosť a komunistická straníckosť chápali ako princíp zjednocujúci ne-

rozlučne triedne hľadisko (robotníckej triedy) s hľadiskom vedeckej objektívnosti pri poznávaní a pretváraní spoločenskej skutočnosti. Ideológia, triednosť a straníckosť robotníckej triedy majú práve takýto charakter. Treba ich len hlboko poznať a dôsledne uplatňovať v spoločenskom poznaní.²

XXX

Subjektovo-objektová objektívnosť predmetu spoločenského poznania vtlačá špecifický charakter aj objektívnosti spoločenských zákonov, ktoré sú predmetom pozornosti najmä vedeckej zložky sociálneho poznania. Kým objektívnym obsahom prírodných zákonov sú spravidla vzťahy medzi vecami, v prípade spoločenských zákonov sú týmto obsahom spoločenské vzťahy medzi ľuďmi a spoločenskými skupinami, resp. medzi ľuďmi a vecami. Aj zdanlivo vecné vzťahy, ako napr. vzťahy medzi tovarmi, sú len javovou formou, ktorou sa sprostredkovávajú vzťahy medzi ľuďmi v situácii odcudzenia práce. Za určitej ekonomickej situácie, ako je napr. situácia odcudzenej práce v podmienkach nadvlády kapitálu, majú spoločenské zákony podobne ako prírodné zákony charakter slepej sily. Tak ako vzťahy determinujú vlastnosti a kvality toho, čo je vo vzťahu a tvorí jeho obsah, tak aj to, čo je vo vzťahu, obsahovo determinuje charakter, vlastnosti a kvality vzťahov. V prípade spoločenských vzťahov sú ich nositeľmi, tvorcami a v tomto zmysle i obsahom ľudia s ich vedomím, vôľou, uvedomelosťou, aktivitou a inými ľudskými atribútmi. Tieto vzťahy majú preto okrem objektívnosti aj atributívny rozmer ľudskosti a subjektívnosti. Teda už sám obsah spoločenských zákonov má ľudsko-subjektívny rozmer a nielen spôsob ich prejavovania a uplatňovania, ako sa to, žiaľ, ešte neraz vykladá. Je to tak preto, že spoločenské zákony vznikajú a rozvíjajú sa v procese ľudskej aktivity a len cez ňu sa prejavujú. Do obsahu spoločenských vzťahov a zákonov v socializme vstupuje človek s jeho konkrétno-historickým životným prejavom najmä tvorivým myslením a uvedomelým, plánovitým konaním. Ich obsah má preto iný charakter ako objektívnosť prírodných zákonov i objektívnosť živelne sa konštituujuúcich a rozvíjajúcich vzťahov buržoáznej spoločnosti. Táto objektívnosť nespočíva v tom, že by boli nezávislé od človeka, od jeho vedomia a činnosti, ale v tom, že sa vytvárajú a realizujú v procese vzájomného pôsobenia ľudí s podmienkami, ktoré existujú nezávisle od ich vedomia, myslenia a konania a determinujú ľudskú aktivitu. Túto objektívnosť podmienok nesmieme stotožňovať s objektívnosťou spoločenských zákonov. Človek preto nemôže zmeniť, vytvoriť ani zrušiť spoločenské zákony, pokiaľ nezmení, nevytvorí, nezruší objektívne i subjektívne predpoklady ich existencie. So-

² Ako by sme zabudli, že „poznatie spoločnosti ako celku je vždy v určitej miere sebapoznáním triedy a nemôže teda prebiehať mimo ideológie, mimo teoretického vyjadrenia záujmu triedy“. [10, s. 134]

ciálne objektívno aj v prípade objektívna spoločenských zákonov nie je však nejaké iné objektívno, než je prírodné objektívno, ani neexistuje mimo neho a nezávisle od neho. Je iba špecifikovanou modifikovanou formou objektívna, ktorá v sebe obsahuje aj prírodné objektívno, tak ako spoločnosť a človek obsahujú v sebe prírodu. Veď napr. už samé myslenie predpokladá mozog ako svoj prírodný základ a prostriedok. Na druhej strane, aby objektívne materiálne podmienky pôsobili v podobe spoločenského zákona, musia sa spojiť s človekom, jeho vedomím, myslením a konaním. Bez tohto spojenia nie sú schopné byť zákonitým dejinnotvorným činiteľom. Ľudská účasť či zastúpenie človeka v obsahu spoločenských zákonov, najmä jeho tvorivého myslenia a uvedomelého plánovitého konania vtlačá špecifický charakter aj základným objektívnym podmienkam zákona, ako sú opakovateľnosť, nevyhnutnosť, všeobecnosť atď. Pokiaľ sa bádatelia pri skúmaní spoločnosti pohybujú len v oblasti individuálnych a živelných aktivít a ideologických vzťahov a nepreniknú do materiálneho základu spoločnosti, najmä do materiálnej výroby a do oblasti materiálnych, najmä výrobných vzťahov a neoperojú pojmom spoločensko-ekonomická formácia, nemôžu vystihnúť také črty spoločenských zákonov, ako sú ich opakovateľnosť, všeobecnosť a nevyhnutnosť, ani prispieť k zmene charakteru spoločenských zákonov ako slepej sily. Od empirickej plurality prejavu dejín v podobe dejín jednotlivých krajín, národov, tried, sociálnych skupín i jednotlivcov nemôžu preniknúť do skrytej hlbinej podstaty jednoty tejto plurality, ani pochopiť zmysel dejín v ich celku. Lenin o takýchto bádateľoch napísal, že kým sa „obmedzovali na ideologické spoločenské vzťahy (t. j. na také, ktoré prv než sa vytvoria, prechádzajú vedomím ľudí), nemohli spozorovať opakovateľnosť a pravidelnosť v spoločenských javoch rozličných krajín a ich veda bola prinajlepšom iba opisovaním týchto javov, zbieraním surového materiálu. Rozbor materiálnych spoločenských vzťahov umožnil hneď vystihnúť ich opakovateľnosť a pravidelnosť, umožnil zovšeobecniť poriadky rozličných krajín v jeden základný pojem spoločenskej formácie.“ (2, zv. 1, s. 91) Prejav tejto opakovateľnosti a pravidelnosti v spoločnosti a ich poznanie je však veľmi zložitý. „V živote spoločnosti — píše B. M. Kedrov — vystupuje zároveň oveľa silnejšie a zrejmejšie ako v prírode moment neopakovateľnosti individuálnych zvláštností historického procesu, a preto je abstrahovanie od nepodstatných neopakujúcich sa detailov v spoločenských vedách značne ťažšie a zložitejšie ako vo vedách prírodných.“ (9, s. 19)

Vzhľadom na ľudsko-subjektívny dynamický, tvorivý a angažovaný obsahový rozmer majú spoločenské zákony spravidla charakter zákonov — tendencií.³ Práve marxisticko-leninské objavenie momentu uni-

³ V súvislosti s analýzou ekonomických zákonov v kapitalizme Marx napísal: „V celej kapitalistickej výrobe sa vôbec každý všeobecný zákon presadzuje ako prevládajúca tendencia vždy len veľmi zložito a približne ako priemer neustálych vplyvov, ktorý sa nikdy nedá presne zistiť.“ (11, s. 197)

kátnej ľudsko-subjektívnej tvorivosti a novátorstva v objektivite spoločenských zákonov a ich spravidla pravdepodobný štatistický charakter zákonov — tendencií je terčom útokov na existenciu objektívnych zákonov v spoločnosti i na možnosť ich vedeckého poznania. Už známy neokantovec Rickert v práci *Filozofia a dejiny* v tejto súvislosti napísal: „Vznik nového doposiaľ nevošiel a nemôže vojsť do žiadneho zákona, pretože zákon obsahuje len to, čo je, čo sa niekoľkokrát opakuje. Preto ak progresom budeme rozumieť 1. vznik niečoho nového a 2. rast hodnôt, tak z logického hľadiska pojem „zákon vývoja“ obsahuje vnútorné protirečenie.“ [3, s. 128]

Namiesto dialektiky objektívneho a subjektívneho momentu zákona sa tak podsúva metafyzická alternatíva: buď zákon, a potom nie tvorivosť a novátorstvo alebo tvorivosť a novátorstvo, a potom niet zákona.

Proti marxisticko-leninskej charakteristike spoločenských zákonov ako zákonov-tendencií s pravdepodobnostným štatistickým charakterom vystupujú nepriatelia marxizmu aj s argumentáciu K. Poppera v jeho knihe *Bieda historizmu*: „Existencia tendencií, presnejšie pripustenie tendencií je prospešné pre štatistické operácie. Ale tendencia nie je zákon. Zákon a tendencia sú úplne rozličné veci.“ [4, s. 115—116]

Pri poznávaní spoločnosti a spoločenských zákonov v dôsledku ich subjektovo-objektového charakteru vzniká nová gnozeologická situácia pri ich poznávaní. Klasickú mechanisticko-materialistickú predstavu, že v ľudskom poznaní sa odráža čistý objekt tak ako existuje osebe, narušila už kvantová fyzika, keď do skúmania mikroobjektov zaviedla prístroje i skúmajúci subjekt v podobe fyzického človeka a jeho pozorovacích kvalít. Vo vedeckom výskume už tým vznikla netradičná gnozeologická situácia, v ktorej sa mikroobjekt neodráža vo vedomí človeka tak, ako existuje osebe, ale tak, ako sa prejavuje v prístroji spojenom s pozorovateľom — človekom a v ich interakcii. S tým súvisí napr. známa problematika Bohrovho princípu komplementarity. Ako je známe, idealisticky uvažujúci fyzici z toho urobili záver, ktorým popreli objektívnosť mikrosvetu a i teóriu odrážania sa objektu v subjekte. Známu vlnovú funkciu interpretovali len ako „zápis našich vedomostí o stave mikroobjektu“. V tejto netradičnej gnozeologickej situácii naozaj prestalo byť gnozeologicky funkčné ostré oddelenie subjektu a objektu i predstava o odraze objektu v subjekte na spôsob mechanického odrazu. Poznávanie objektu si tu vyžadovalo nový prístup a zohľadnenie nových parametrov v podobe prístrojov, ktoré v interakcii s ľudskými pozorovacími vlastnosťami určujú charakter objektu a stávajú sa zložkou jeho poznania a definície. To však neznamená, že nám mizne sám objekt. Jedna vec je spoločenský objekt a druhá vec forma jeho odrážania a poznávania.

V prípade sociálneho poznávania vzniká ešte komplikovanejšia gnozeologická situácia, pretože je do nej začlenená spoločenská prax a človek ako spoločenská bytosť so sociálnymi kvalitami a charakteristi-

kami, a samotné sociálne poznanie obsahuje aj sebapoznanie a sebahodnotenie samého subjektu poznania.

Dochádza v ňom k stretaniu nielen pravdy s nepravdou, ale aj rozličných a v triedno-antagonistickej spoločnosti aj antagonisticky protikladných potrieb, záujmov a cieľov, sociálnych a svetonázorových pozícií a prakticko-politických aktivít. Predpokladom vytvorenia správneho sociálneho poznania a jeho realizácie v smere rozvoja humanizačno-emancipačného procesu je sociálna pozícia sociálneho subjektu, ktorého bytie, potreby, záujmy a prax sú v trvalom súlade s objektívnou zákonitosťou vývoja spoločnosti a v dôsledku toho aj s princípom vedy, spoločenského pokroku a humanizmu. Neschopnosť predmarxistických aktivít vytvoriť vedecky a humánne fundovanú teóriu spoločnosti bola podmienená aj tým, že neexistoval sociálny subjekt s takouto sociálnou pozíciou. Ten sa objavil, ako sme už hovorili, až vznikom proletariátu ako historicky najpokrokovejšej, najrevolučnejšej a najhumánnejšej triedy, ktorá k svojej existencii nepotrebuje inú triedu, na úkor ktorej by žila a pred ktorou by falošným ideologickým závojom musela zastierať svoje bytie, prax a perspektívu. Preto až zo sociálnej pozície tejto triedy je možné také poznanie spoločnosti, ktoré je poznaním samej podstaty spoločnosti, hlbinných hybných síl jej vývoja i zmyslu dejín. Vedecká pravda aj v spoločenskej oblasti je len jedna a tá je objektívna. O jednom a tom istom spoločenskom systéme, jave alebo procese nemôžu byť dve alebo viac rovnocenných a dokonca protikladných právd, aj keď treba zohľadňovať rozmer relatívnosti vedeckej pravdy. Ak je pravda neutrálna voči rôznym triedam a postupom jednotlivcov, z toho vôbec nevyplýva, že aj jednotlivci a triedy sú neutrálne k pravde, k jej vytváraniu a realizácii v praxi. Ak objav vedeckej pravdy v oblasti prírody je vďaka vedeckej statočnosti do značnej miery možný aj z rôznych alebo napriek rôznym sociálnym a svetonázorovým pozíciám, tak pri poznávaní spoločnosti to nie je možné. Z reakčnej sociálnej a svetonázorovej pozície, ba ani bez zaujatia správnej sociálnej a svetonázorovej pozície nie je možné preniknúť do podstaty spoločnosti a zmyslu dejín, poznať komplexnú systémovú vedeckú pravdu o spoločnosti a vytvoriť spoločenskú teóriu s vedeckým a humánnym charakterom. Ani jednotlivými vedeckými pravdami, ani ich sumarizáciou nemožno preniknúť k podstate spoločnosti a zmyslu dejín. Preto napríklad súčasné buržoázne spoločenské poznanie napriek neraz statočnému vedeckému úsiliu jednotlivých bádateľov a aj čiastkovým spoločenským pravdám má ako celok reakčnú, antihumánnu povahu. Miera a kvalita spoločenského poznania sú priamo a možno povedať že primárne podmienené sociálnou pozíciou.

xxx

Na záver pripomeňme ešte jednu významnú zvláštnosť sociálneho

poznania, ktorou je jeho systémovosť a filozofickosť. Už sme hovorili, že spoločnosť ako najvyššia forma pohybujúcej sa hmoty predstavuje vysoko organizovaný a štruktúrovaný jednotný dynamický samoregulujúci systém. Žiaden spoločenský jav a proces neexistuje a nerozvíja sa izolovane a samostatne, ale len ako organická zložka, ktorá je nielen v interakcii s inými zložkami systému, ale aj je týmto systémom. Napríklad Marxov koperníkovský obrat pri skúmaní človeka je v tom, že ho pochopil ako bio-psycho-sociálnu, prakticky činnú bytosť, ktorá nielenže existuje a rozvíja sa v systéme vzťahov spoločenského sveta, ale aj je týmto systémom. Každý spoločenský jav je vnútorne a organicky spätý s celým spoločenským systémom. Z toho vyplýva, že ho musíme skúmať a môžeme poznať len na základe komplexného systémového prístupu v rámci konkrétneho historického systému spoločensko-ekonomickej formácie. Každé sociálne poznanie je preto aj celostné systémové a historické poznanie. Musí sa vyznačovať aj rozmerom špecializácie na celostne systémové poznanie, teda „na nešpecializáciu“. Marxisticko-leninské systémové poznanie spoločenských javov a procesov sa odlišuje od tuctových módných systémových výskumov tým, že za hlavný referenčný systém pokladá systém spoločensko-ekonomickej formácie a že systémovo-štruktúrne metódy organicky spája s geneticko-historickými metódami a synchronný prístup s diachrónnym prístupom na báze materialistickej dialektiky. Z toho vyplýva kľúčový gnozeologický teoreticko-metodologický význam kategórie spoločensko-ekonomickej formácie pre systémovú analýzu a poznávanie spoločenských javov a procesov i pre celé spoločenské poznanie. Každý spoločenský jav je vlastne systémový proces s rozmerom minulosti, prítomnosti a budúcnosti. Ak sa napr. v oblasti prírodných vied môže všeličo poznať bez komplexného systémového a historického prístupu, tak v spoločnosti je systémový a historický prístup dominujúci. Skúmanie dejín určitého spoločenského procesu a jeho budúcnosti je neodmysliteľnou podmienkou poznania jeho prítomnosti, funkcie a situovanosti v spoločenskom systéme. Ak je k tomuto všetkému prirátané ešte to, že každý spoločenský poznatok je výrazom filozofickej subjektovo-objektovej problematiky, vystupuje nám do popredia pozornosti filozofický atribút spoločenského poznania. Bádateľ v oblasti prírodných vied sa môže dopracovať významných výsledkov aj z pozície živeľnej filozofickej pozície materializmu, i keď k tomu, aby sa ubránil pred rôznymi nástrahami a tlakmi idealizmu a mysticismu, potrebuje uvedomelú dialektickomaterialistickú filozofickú pozíciu. Ak je však v oblasti spoločenského poznania živelná filozofická pozícia možná a účinná, tak len čiastočne a aj to len v úzkych hraniciach empirického poznania. Ak však spoločenské poznanie nechce zostať v zajatí empiricko-javovej stránky spoločnosti, ani podliehať nástrahám a ideovým tlakom idealizmu a mysticismu, musí si vytvárať uvedomelú filozofickú pozíciu, fundovanú dialektickým a historickým materializmom. Čisto vedecký charakter spoločenského po-

знания без filozofického a ideologického rozmeru nestačí na prienik do podstaty spoločnosti a zmyslu dejín. Z toho vyplýva imanentný filozofický či ideologický rozmer spoločenského poznania, bez ktorého je poznanie ktorejkoľvek jeho zložky fragmentárne, povrchné a neúplné. Tam, kde absentuje vedecko-humánna dialektickomaterialistická filozofia, tam zákonite (ale živelne) pôsobia iné filozofie aj náboženstvo a rozličné formy mysticismu.

LITERATÚRA

1. LENIN, V. I.: Spisy 38. Bratislava 1961.
2. LENIN, V. I.: Vybrané spisy v 5. zväzkoch. Bratislava 1974.
3. GINDEV, P.: Filozofia i socialnoje poznanije. Moskva 1977.
4. POPPER, K.: The Poverty of Historicism. New York 1967.
5. LENIN, V. I.: Spisy 14. Bratislava 1958.
6. LENIN, V. I.: Spisy 15. Bratislava 1958.
7. MARX, K. — ENGELS, F.: Malé ekonomické spisy. Bratislava 1966.
8. LENIN, V. I.: Spisy 17. Bratislava 19.
9. KEDROV, B. M.: Opakovateľnosť ve vývoji. Praha 1962.
10. RUML, V.: K teoreticko-metodologickým otázkam skúmania socialistickej spoločnosti. In: Sociologický časopis 1977, č. 2.
11. MARX, K.: Kapitál III. Bratislava 1958.

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОГО ПОЗНАНИЯ

Рудольф Ш и м а

Социальное познание развивается в зависимости от развития и зрелости своего объекта и самого субъекта познания. Как общество, так и социальное познание представляет собой в настоящее время сложный многосторонний процесс с богатой внутренней структурой, имманентной диалектикой и логикой. Для его познания недостаточен лишь традиционный гносеологический анализ, но необходимо осуществить и социальный анализ, который раскрывает его главные специфические особенности. Последние вытекают прежде всего из особенностей характера объекта социального познания.

Социальное познание нового времени, строящееся на модели научности, которую выработало естествознание, исходило из предположения, что существует „чистый объект“, которым чувственно и теоретически овладевает „чистый субъект“. Исключение субъекта из объекта и объективный, человечески незаинтересованный подход субъекта к объекту считались гарантией не искаженного субъектом познания объекта.

Марксов качественный поворот в понимании социального объекта состоит в том, что Маркс понимает объект не только как чувственный предмет в форме „чистого“ объекта, но и как чувственную деятельность, практику, т. е. и субъективно. Из положения, что „общественная жизнь является по существу практической“, он сделал вывод, что главным ключом к познанию общества и истории является не теория, а практика. Это сделало возможным и требует подходить к объекту и субъективно, а к субъекту и объективно. Тем самым возникла новая гносеологическая ситуация, в которой отношение субъекта к объекту познания имеет также характер отношения человека к человеку, а знание субъекта об объекте является также заинтересованным суждением человека о человеке. Так как субъект познания является общественным субъектом, то в его познавательной позиции проявляется также общественная позиция, которая в классовом обществе носит классовый характер.

Через общественно-практическую ситуацию субъекта в качестве познавательных принципов выступают и потребности, интересы, цели, ценности и т. д., а также классовость, партийность и идеология. Возникшая таким образом гносеологическая ситуация значительно отличается от гносеологической ситуации в естественнонаучном познании и порождает целый ряд особенностей, с которыми следует в полной мере считаться в социальном познании. Именно в этом направлении излагает свои суждения автор статьи.

GRUNDLEGENDE BESONDERHEITEN DER SOZIALEN ERKENNTNIS

Rudolf Šíma

Die soziale Erkenntnis entwickelt sich in der Abhängigkeit von Entwicklung und Reife ihres Objekts sowie des Erkenntnissubjekts. Ähnlich der Gesellschaft stellt auch die soziale Erkenntnis in der Gegenwart einen komplizierten vielseitigen Prozess mit reicher inneren Struktur, immanenter Dialektik und Logik dar. Für seine Erkenntnis reicht die überlieferte erkenntnistheoretische Analyse nicht aus, es stellt sich das Gebot der Hinzuziehung von sozialer Analyse, die seine spezifischen Besonderheiten aufdeckt. Diese ergeben sich aus den Charakterbesonderheiten des Objekts.

Die neuzeitige soziale Erkenntnis, auf dem naturwissenschaftlichen Wissenschaftlichkeitsmodell aufgebaut, ging von der Voraussetzung aus, dass es ein „reines“ Objekt gäbe, dessen sich das „reine“ Subjekt durch Sinne und Theorie bemächtige. Die Ausschliessung des Subjekts aus dem Objekt und der objektive menschlich nicht engagierte Zugang des Subjekts zum Objekt wurde als Garantie für die durch das Subjekt nicht verzerrte Erkenntnis des Objekts betrachtet.

Marxens „kopernikanische Wende“ in der Objektauffassung besteht darin, dass das Objekt nicht als ein Sinnengegenstand in Form des „reinen“ Objekts, sondern auch als Sinnestätigkeit, Praxis, d. h. subjektiv aufgefasst wird. Aus der These, dass „gesellschaftliches Leben im Wesen praktisch ist“ zog er die Schlussfolgerung, dass der Hauptschlüssel für die Erkenntnis der Gesellschaft und Geschichte nicht in der Theorie, sondern in der Praxis zu finden ist. Das ermöglichte und erfordert, dass man an das Objekt auch subjektiv und an das Subjekt auch objektiv herangehe. So entstand eine neue erkenntnistheoretische Situation, in der der Subjekt-Objekt-Bezug der Erkenntnis auch den Charakter eines mensch-menschlichen Bezugs aufweist und die Aussage des Subjekts über das Objekt ist gleichermassen auch Aussage des Menschen über den Menschen. Weil das Erkenntnissubjekt Gesellschaftssubjekt ist, kommt in seiner Erkenntnisposition auch seine Gesellschaftsposition zum Vorschein, die in einer Klassengesellschaft Klassencharakter trägt. Durch die gesellschaftlich-praktische erkenntnistheoretische Situation des Subjekts treten als Erkenntnisprinzipien auch Bedürfnisse, Interessen, Ziele, Werte usw. sowie Klassenstandpunkt, Parteilichkeit und Ideologie hervor. Die so entstandene erkenntnistheoretische Situation unterscheidet sich bedeutend von der erkenntnistheoretischen Situation in der naturwissenschaftlichen Erkenntnis und zeitigt eine ganze Reihe Besonderheiten, die in der sozialen Erkenntnis voll respektiert werden müssen.